

УДК 316.334.56

РОЛЬ КОНЦЕПТІВ "ЦЕНТР" ТА "ПЕРИФЕРІЯ" В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОСТОРУ МІСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТРАТЕГІЙ ОСВОЄННЯ ПРОСТОРУ МІСТА

Живілова Маргарита Сергіївна – аспірантка кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядається роль концептів "центр" та "периферія" в організації простору міської повсякденності у зв'язку із становленням мережевої структури простору та модифікацією головної функції центру – інтеграції елементів простору міста. Застосовано порівняльний аналіз стратегій освоєння простору міста дорослими та дітьми на основі дослідження ментальних карт міста.

Ключові слова: центр, периферія, інтеграція, мережева структура, ментальна карта міста, простір міської повсякденності.

В статье рассматривается роль концептов "центр" и "периферия" в организации пространства городской повседневности в связи со становлением сетевой структуры пространства и модификацией главной функции центра – интеграции элементов пространства города. Применен сравнительный анализ стратегий освоения пространства взрослыми и детьми на основе исследования ментальных карт города.

Ключевые слова: центр, периферия, интеграция, сетевая структура, ментальная карта города, пространство городской повседневности.

The role of the concepts "center" and "periphery" in the organization of space of urban daily life in relation with the development of the network structure of space and modification of the main function of centre, namely, the integration of the elements of urban space, is considered in the article. The comparative analysis of the development of city space by adult and children is conducted on the base of research of mental maps of the city.

Keywords: centre, periphery, integration, network structure, mental map of the city, the space of urban daily life.

Теоретизування у межах опозицій "центр" – "периферія" є традиційним для аналізу явищ, які наявні у фізичному чи соціальному просторах. Для розуміння значення концептів ми звернемося до етимології слів "центр" та "периферія" і знайдемо такі визначення: "периферія": через польське "periferja" чи з латини "peripheria" від грецького "perifereia" – "окружність" [1, с. 241]; "центр": через німецьке "Zentrum" – так само з латини "centrum" від грецького "kentron" – "вістря (циркуля)" [2, с. 298]. Тобто опозицію "центр" – "периферія" можливо представити через метафору циркуля, який креслить окружність. Ця метафора демонструє нерозривність утворення та функціонування двох понять. Тут "периферія", в якості лінії окружності, відображає функцію кордону (посередника між зовнішнім та внутрішнім), який виокремлює, організує простір навколо центру: "кордони розташовані там, де їх бачить центр – незалежно від того, наскільки зменшуються контакти із сусідами на периферії" [3, с. 87]. Звідси ми розглядаємо центр як "щось одиначне і при цьому, по-перше, оточене множинністю, по-друге, що виробляє її" [4, с. 24]: "Оскільки кордон – необхідна частина семіосфери, семіосфера потребує "неорганізованого" зовнішнього оточення і конструює його собі у випадку відсутності. Культура утворює не тільки свою внутрішню організацію, але і свій тип зовнішньої дезорганізації" [5, с. 16].

Зазвичай опозицію "центр" – "периферія" використовують для пояснення просторових аспектів економічної діяльності, потоків капіталів та владних відносин (І. Валлерстайн – "світ-системний підхід" [6], Н. Луман – "комунікативна теорія влади" та "диференціація суспільства" [7; 3]); розселення населення у місті та організації інфраструктури міста (В. Кристаллер – "теорія центрального місця" [8])¹, для дослідження міського середовища та патологій міста (Е. Берджесс – "концепція концентричних зон міста" [9]). Інший блок досліджень розкриває концепти "центр" та "периферія" через соціокультурний підхід². Тут центральність розглядається як певна культурна універсалія [11, с. 36], аналізуються питання конструювання та функціонування центральності. Прикладом аналізу концептів "центр" та "периферія" у соціокультурному розумінні є концепція "концентричних" та "ексцентричних" структур Ю. Лотмана [12; 5]. Відповідно до концепції, "концентричні" структури тяжіють до замкненості, виокремлення з оточення, яке оцінюється як вороже, а "ексцентричні" – до розімкнення, відкритості та культурних контактів" [12, с. 209]. Ю. Лотман підкреслює різницю між концентричними та ексцентричними містами: "концентричне розташування міста в семіотичному просторі, як правило, пов'язане із

© Живілова М.С., 2012

¹ Концепцію центрального місця В. Кристаллер розвиває у роботі „Центральні місця південної Німеччини“ („Die zentralen Orte in Süddeutschland“), яка опублікована у 1933 році.

² Детально про становлення та розвиток соціокультурного підходу до вивчення центральності див. [10; 11].

образом міста на горі (чи на горах)", який є "посередником між небом та землею", у той час як "ексцентричне місто розташоване "на краю" культурного простору: на березі моря, у гирлі ріки" [12, с. 209]. Розуміння міста як "посередника між небом та землею" надають йому сакрального значення. У слов'ян-язичників центр є "джерелом сили, яке освітлює та очищає простір, поєднує хаотичні скупчення людей у племена, народи" [13, с. 483]. Із хрещенням Русі сакрального змісту набувають храми, "завдяки яким фіксувався центр міста" [14], а особливо "надбрамні" храми (Золоті Ворота), головна функція яких полягала у захисті міста. Тобто ми бачимо, що концепти "центр" та "периферія" аналізуються з двох позицій: перша стосується функціонування певних інституцій, друга приділяє увагу ціннісному навантаженню концептів. Обидва підходи, на наш погляд, поєднав Е. Шилз. В роботі "Центр та периферія: нариси макросоціології" [4] він розробляє концепцію макросоціального центру. Відповідно до неї центру притаманна подвійність, що розкривається у двох значеннях. Перше – це центр у розумінні "того порядку символів, цінностей та вірувань, котрий керує суспільством ... – "центральна ціннісна система", такий центр "грає визначну роль у забезпеченні інтеграції суспільства" [4, с.31]. Головна функція "центральної ціннісної системи" полягає у "виробленні та розповсюдженні колективних уявлень, що пов'язані із сакральним початком" [4, с. 32]. Друге значення – це центр у якості "центральної інституційної системи" ... – комплекс інститутів, легітимований і одночасно такий, що виступає каналом ретрансляції" інституційної системи [4, с.33]. "Центральна інституційна система" локалізована у міському просторі через адміністративні, релігійні установи; виражає та втілює "центральну ціннісну систему" через "концепт влади" [4, с.34]. Тут важливо підкреслити, що для Е. Шилза "центральна ціннісна система" є специфічним утворенням, яке неможливо вважати повністю підпорядкованим "центральної інституційної системи".

Концепція Е. Шилза заслуговує на увагу, особливо під час розповсюдження ідей децентралізації, інтелектуальне піддуртя якої знаходимо у постмодернізмі. У постмодерністській інтелектуальній течії децентралізація проявляється через концепт "ризому". Тут центр як репресивне начало замінюється (але не спростовується остаточно [4]) свободою вибору та множинністю цих виборів: "У протилежність центрованим (і навіть поліцентричним) системам, з їх ієрархічними комунікаціями та установленими наперед зв'язками, ризома – це ацентрована система, неієрархічна і така, що не означає..." [4, с. 11]. Тут потрібно зауважити, що через опозицію "центр" – "периферія" структурується суспільство та створюється соціальний порядок. Звідси, головна функція центру полягає в інтеграції, створенні ієрархії та упорядкувань елементів системи. Але ця функція останнім часом нівелюється через виникнення та становлення мережевих структур, які є "комплексами взаємопов'язаних вузлів <...>, виявляються інститутами, що сприяють розвитку ... капіталістичної економіки, що будується на інноваціях, глобалізації та децентралізованій концентрації" [15, с.494, 495]. Доречі, на наш погляд мережеву структуру можна представити через метафору "ризому": "ризомат має вкрай різноманітні форми, від зовнішньої протяжності, що розгалужена у всіх напрямках, до конкретизації у цибулинах та бульбах" [16, с. 12]. "Цибулини" і "бульби" нагадують вузли мережевої структури, які теж виявляються її конкретизацією. Звісно, що концепції мережевої структури і ризому мають власні особливості та сферу застосування, тому ми не прагнемо до їх ототожнення, а тільки використовуємо метафоричність ризому.

Тобто спостерігаємо розвиток іншого способу організації суспільного простору, де руйнується звична схема "центр" – "периферія" із чітко визначеною системою ієрархії і напрямків та будується нова система із множинними вузлами та перехрещеннями ліній взаємодії у просторі. Прикладом системи із чітко визначеними відносинами підпорядкування між наділеним владою центром та залежними частинами є простір СРСР, де "вертикальні, ієрархічні, владні відносини домінували над горизонтальними, територіальними, буденними та породжували їх" [17]. Центр виконував дві функції: "планування / розподіл – забезпечення регіонів ресурсами ..., та покарання / узгодження – пригнічення інтересів регіонів" [17]. В умовах краху СРСР регіони стали на шлях автономізації та суверенізації. З одного боку це надало свободу вибору регіонам, але з іншого – відтворення зруйнованої системи управління та розподілу ресурсів вимагало інших стратегій організації простору взаємодії³. При цьому значення центру як певної адміністративної одиниці змінюється. Ми спостерігаємо переміщення елітних груп з центру до передмість ("Рубльовка" – м. Москва, "Конча-Заспа" – м. Київ, "Видне" – м. Луганськ). Але потрібно пам'ятати про те, що центр почав наділятися адміністративним, владним і тому престижним значенням саме тому, що у центрі міста оселялися управлінські елітні групи [18]. Отже *мета* статті полягає у відповіді на питання: *в якому напрямку і яким чином модифікується центральність та її головна функція – інтеграція елементів оточення?*

Для цього ми проаналізуємо роль опозиції "центр" – "периферія" у структуруванні (конструюванні, освоєнні) простору міської повсякденності, використовуючи інші дуальні системи: "свій" – "чужий", "внутрішнє" – "зовнішнє", "приватне" – "публічне", та концепт "кордону", завдяки якому, на наш погляд, можливо поєднати розгляд цих дуальностей. Під простором міської повсякденності ми будемо розуміти

³ Детально про особливості простору СРСР та його руйнації див. [17].

простір міських повсякденних практик: рутинізованих дій та інтеракцій, що здійснюються під час освоєння простору міста та існування в ньому. Ми будемо спиратися на дані двох досліджень: ментальної карти м. Луганська в уявленнях дорослих [19] та в уявленнях дітей [20].

Під час дослідження "Повсякденне життя луганського школяра – 2011" (див. [19]) ми установили, що діти структурують простір лінійно "мій дім" – "центр" порівняно із дорослими, які не використовують обґрунтування "мій дім" для характеристики образу міста. У дорослих місто організоване навколо шляхів пересування [20]. Відповіді школярів були проаналізовані за районами проживання і розподілені на три блоки: "периферія", "середина" та "центр". Відповідно до цього були сконструйовані три ментальні карти м. Луганська: "м. Луганськ очима школярів центру", "середина" та "периферії". Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує той факт, що мешканці "центру" не вживають обґрунтування "свій", "мій" у відповідях, що властиве мешканцям "периферії" та "середина". Діти із "центру" у своїх обґрунтуваннях не виходять за межі тієї центральної території, на якій проживають. Інші частини міста виступають для них "темними" зонами на власній ментальній карті. Цей феномен ми будемо називати далі феноменом "само-сфокусованого" центру (тобто сфокусованого на собі, для якого інші частини міста залишаються непомітними). "Само-сфокусованість" центру – це така його риса, яка знаходить відображення у колективному сприйнятті простору міської повсякденності. Тобто, на наш погляд, "само-сфокусованість" – це скоріш характеристика, що властива уявленням мешканців центральної території, незалежно від того, якої території це центр – країни, області чи району. "Само-сфокусованість" центру властива також і ментальній карті м. Луганська дорослих, але вона проявляє себе через нечіткість кордонів образу міста. Цей факт повинен застерегти, адже, "центр" та "кордон" це взаємопов'язані конструкти. Чітке уявлення "центру" на ментальній карті міста повинно відповідати чітким уявленням про "кордон", тієї території яка інтегрована цим центром. Однією із специфічних рис центру міста (поряд із "само-сфокусованістю") є також його багатозначність. Вона проявляється в тому, що в місті існує декілька центрів, залежно від складності його структурування та масштабів. Наприклад, це – "центр історичний", "центр сучасний", "діловий центр", "культурний центр" тощо. В м. Луганську ми виокремлюємо "старий центр" – історичний, та "новий центр" [19].

Порівняно із школярами "центру", школярі "периферії" та "середина" виокремлюють два центри: м. Луганська та локальної території, де мешкають. Вони орієнтуються за двома центрами, починаючи освоєння простору із свого дому та двору. З одного боку центр визначається як свій, якщо характеризувати місто Луганськ в цілому. З іншого – він, хоча і є узагальненою зоною порозуміння, залишається чужим і опозиційним по відношенню до локальної території, в якій виокремлюється власний центр. Якщо ми застосуємо опозицію "свій" – "чужий" до розуміння "центру" та "периферії", то побачимо, що тут все залежить від місцезнаходження споглядача. Але, центр – це надбання всіх мешканців міста, незалежно від того мешкають вони в ньому чи ні. Він має певний статус, навколо нього організовано і структуроване місто. Було виявлено, що діти, які живуть і навчаються в центрі міста структурують простір міської повсякденності не лінійно, а хаотично, зосереджуючи увагу головним чином на розважальних закладах, які знаходяться в центрі міста. Тут потрібно підкреслити, що для всіх школярів характерне використання розважальних закладів (торгово-розважальні центри та комплекси, клуби, кінотеатри) як таких, що є точками орієнтації в міському середовищі. Завдяки розважальним закладам діти орієнтуються у просторі. Структурація простору міста за розважальними центрами, на наш погляд, подібна до мережевої структури, де відсутній єдиний центр і наявні вузли, що конкретизують систему. Такими вузлами виступають розважальні центри. Тобто в моделі освоєння простору міста дітьми присутні й елементи традиційної лінійної структури "центр" – "периферія", й мережевої. Протилежну ситуацію спостерігаємо в моделі освоєння простору міста дорослими: для них характерне застосування шляхів пересування як структуроутворюючих. Образ м. Луганська є нечітким, його кордони примарні. Чітко визначеним залишається тільки перехрестя двох головних вулиць міста, яке утворює центр міста в ментальній карті дорослих.

Опозиції "центр" – "периферія" та "публічне" – "приватне" аналізують споріднено [10, 11]. Центр виявляється уособленням публічного життя міста, периферія – приватного життя. Престижності набувають також передмістя, як було зазначено вище. Центр стає видимим, зовнішнім. Але не у всіх культурах центр – це уособлення зовнішнього та публічного. Наприклад, в японській культурі, центр – порожній, він знаходиться всередині, тому є внутрішнім. Місто також організується навколо нього, але він є уособленням приватного [21]. Тобто такий центр "має подвійну функціональну спрямованість: одночасно він інтегрований у повсякденне життя міста і в той час наділений певними владними повноваженнями" [21]. Пустота та непомітність центру призводять до децентралізації простору, що втілюється також і в "нелінійних принципах організації простору: звивисті вузькі вулиці, завороти, глухі кути" [21]. Децентралізація простору, на наш погляд, надає периферійним територіям позитивного ціннісного навантаження, тому що відсутня чітка опозиція між периферією та центром.

Таким чином простір міської повсякденності конструюється і змінюється щодня під час повсякденних міських практик. Це можуть бути різноманітні маршрути від випадкової прогулянки містом до чітко визначеної

послідовності пунктів маршруту дім – робота. Якими б не були повсякденні міські практики, вони організовані навколо структурних елементів ментальної карти міста⁴: шляхів пересування (вулиці), орієнтирів (будівлі, пам'ятки та ін. архітектурні елементи), районів, вузлів (перехрестя), меж [22]. Такі елементи виявляються зонами порозуміння [22], за якими мешканці міста орієнтуються у його просторі. Визначальною особливістю об'єктів міського середовища, яка сприяє утворенню зон порозуміння, є "чіткість" середовища (legibility) [22] та здатність елементів середовища до відображення в уявленнях мешканців міста (imageability) [22]. Головною зоною порозуміння в місті залишається його центр. Він має високий рівень узагальненості та, незалежно від місця проживання, розглядається мешканцями через належність "свій". Центр можливо розуміти з двох сторін: 1) як певну "точку", згідно із якою структурується простір міста, 2) як сукупність елементів, що сконцентровані в центрі і мають специфічне ціннісне навантаження (наприклад, адміністративні установи, престижні будівлі, розважальні центри та місця відпочинку). Сьогодні спостерігається перехід від радіальної структури із чітко визначеним центром і периферичними колами до мережевої, коли відсутній єдиний центр, а система утворюється вузлами. Для дітей такими чітко визначеними вузлами постають розважальні центри (торгово-розважальні комплекси, торгові центри, кінотеатри). Тому поряд із центром виникають інші зони порозуміння – розважальні установи.

Література:

1. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 3. – С. 241.
2. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 4. – С. 298.
3. Луман Н. Дифференциация / Н. Луман. – М. : "Логос", 2006. – 320 с.
4. Каспэ С. И. Центры и иерархии : пространственные метафоры власти и западная политическая форма / Святослав Каспэ. – М. : Московская школа политических исследований, 2007. – 320 с.
5. Лотман Ю. М. О семиосфере / Ю. М. Лотман // Избранные статьи в 3-х т. – Таллин : "Александра", 1992. – Том 1. – 478 с.
6. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.
7. Луман Н. Власть / Н. Луман. – М. : Праксис, 2001. – 256 с. – (Серия "Образ общества").
8. Central place theory // The Dictionary of Human Geography / [edited by D. Gregory]. – UK: J. Wiley & Sons Ltd, 2009. – P. 76–77.
9. Берджесс Э. У. Рост города: введение в исследовательский проект / Э. У. Берджесс // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11. Социология. – 2000. – № 4. – С. 122–136.
10. Малес Л. В. Вивчаючи тексти культури : соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології : монографія / Людмила Малес. – К. : КІС, 2011. – 325 с.
11. Малес Л. В. Центр та центральність у соціокультурному аналізі міста / Л. В. Малес // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 36–40.
12. Лотман Ю. М. История и типология русской культуры / Ю. М. Лотман. – СПб. : "Искусство – СПб", 2002. – 768 с.
13. Плюханова М. Б. О традициях Софийских и Успенских церквей в русских землях до XVI в. / М. Б. Плюханова // Лотмановский сборник. – М. : ИЦ-Гарант, 1997. – С. 483.
14. Трифонова И. О. Город как сакральное пространство [Электронный ресурс] / И. О. Трифонова. – Режим доступа : <http://medievalrus.narod.ru/index.htm>.
15. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / Мануель Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / [под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – С. 494–505.
16. Делез Ж.. Капитализм и шизофрения : Тысяча плато / Жиль Делез, Феликс Гваттари. – Екатеринбург : У-Фактория, Астрель, 2010. – 895 с.
17. Каганский В. Л. Советское пространство : конструкция и деструкция [Электронный ресурс] / В. Каганский. – Режим доступа : <http://old.russ.ru:8081/antolog/inoe/kagan.htm>.
18. Трущенко О. Е. Престиж Центра : Городская социальная сегрегация в Москве / О. Е. Трущенко. – М. : Socio-Logos, 1995. – 112 с.
19. Живілова М. С. Образ міста Луганська: просторовий вимір / М. С. Живілова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 2. – С. 57–63.
20. Живілова М. С. Повсякденні міські практики школярів м. Луганська: просторовий аналіз / М. С. Живілова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 2. – С. 66–75.
21. Решетникова П. А. Организация пространства в японской культуре : концепты и модели [Электронный ресурс] / П. А. Решетникова. – Режим доступа : [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0049\(01_13-2007\)&doc=../content.jsp&id=a26&xsl=showArticle.xslt](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0049(01_13-2007)&doc=../content.jsp&id=a26&xsl=showArticle.xslt).
22. Линч К. Образ города [Электронный ресурс] / К. Линч. – М. : Стройиздат, 1983. – 328 с. – Режим доступа : <http://www.glazychyev.ru/books/translations/Linch/Linch.htm>.

⁴ Тут під ментальною картою міста розуміємо сукупність взаємопов'язаних „зон порозуміння”, завдяки яким людина орієнтується у просторі міста.